

EKINSHI JÁHAN URISI JILLARINDA SUW XOJALIĞINIŇ QARAQALPAQSTAN KÓLEMINDEGI ÁHMIYETI

Nietbaev Atabek

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Magistratura bólimi
Tariyx qánigeligi 1-kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15648011>

Annotaciya. *Ekinshi jáhan urısı jıllarında Ámiwdarya jolawshı hám júk tasıwda baslı transport jolı esaplangan Aral teńizi hám Ámiwdarya boyında miynet iskerligi menen shuǵıllangan adamlardıń jeńiske qosqan úlesi úlken áhmiyetke iye Ekinshi jáhan urısı jıllarında dárya transportı xalıq xojalıǵınıń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardı orınlawda óz aldına ayırıqsha orın iyeledi. Urıstıń dáslepki kúnlerinen aq mámlekettiń pútkil xojalıǵı áskeriy turmısqa baǵdarlandı. Sonlıqtan suw transportı da óz jumısın birinshi náwbette áskeriy maqsetlerde ámelge asırılatusın ilajlarǵa qarattı. Aral teńizi hám Ámiwdarya balıqshılarınıń jetkerip bergen azıq-awqat ónimleri front ushin áhmiyetli rol oynadı.*

Gilt sózler: *Aral teńizi, Ámiwdarya, kemesazlıq, balıqshılıq, suw jolı, xalıq xojalıǵı, suw transportı, azıq-awqat.*

Kóplegen tariyxıy dáliyl hám mısallar Ózbekstan xalqı ullı jeńiske múnásip úles qosqanın ayqın tastıyıqlaydı. Ayanışlı urıs baslangan birinshi kúnlerden-aq watanlaslarımız fashizmge qarsı mártlik penen gúresiwge atlandı. Sol waqıtta respublikamız xalqı 6,5 million adamdı quraǵan bolsa, sonnan 1 million 950 mıńnan aslamı jawız dushpan menen júzbe-júz bolıp, qanlı sawashlarda qatnasqan. Bul batır hám dáwjúrek mártlerdiń 538 mıńnan aslamı sawash maydanlarında qaytıstı bolǵan. 158 mıńnan aslamı biydárek ketken.

Ózbekstanlı ásker hám oficerlerden 214 mıńnan aslamı jawıngerlik orden hám medal'lar menen sıyıqlangan. Sonıń ishinde, 301 watanlasımız Sovet Awqamı Qaharmanı ataǵına, 70 i bolsa úsh dárejedeǵı «Slava» ordenine iye bolǵan.

Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde ózbekstanlı oficerler arasınan onlaǵan generallar, sheber áskerler jetilisip shıqqan.

Ózbekstan urıs jıllarında front artındaǵı bekkem támiynat bazasına aylandı. Elimizden sawash maydanlarına úlken muǵdarda qural-jaraq, azıq-awqat, dári-dármaq, kiyim-kenshek, palatka, parashyut hám basqa da zárúr ónimler jiberilgen. Urıs bolıp atırǵan ayaqlardan Ózbekstanǵa 170 ten aslam zavod hám fabrika kóshirilip, jedellik penen iske qosılǵan.

Ózbekstan xalqı 1941-1943-jıllarda qorǵanıw fondına 475 million rubl'den aslam qarjını, 22 million rubl' muǵdarında bahalı jeke buyımlardı ıqtıyarlı túrde tapsırǵanı jeńisti jaqınlastırıwǵa jáne bir áhmiyetli úles bolıp qosıldı.

Sol alasatlı jıllarda xalqımız gumanizm hám insanıyılıq babında ózine tán tariyxıy mektep jarattı. Urıs jalını ishinde qalǵan ayaqlardan kóshirip keltirilgen, túrli milletke tiyisli 1 million 500 mıńǵa shaması insanlar Ózbekstannan pana taptı. Olardıń arasında 250 mıńnan aslam jetim balalar da bar edi. Xalqımız bul balalarǵa mehir berdi, sońǵı tıselem nanın da olar menen bóliske.

Xalqımızdıń joqarı mártligi hám keńpeyilligin tastıyıqlawshı bul tariyxıy dáliyller xalıqaralıq jámiyetshilik tárepinen keńnen tán alınǵan.

Elimizde Ekinshi jer júzilik urista qatnasqan hám front artında pidákerlik penen miynet etken ata-babalarımızdıń mártligin máńgilestiriwge ayırıqsha itibar qaratılmaqta. Urıs qatnasıwshıları hám mayıpları hár jılı xoshametlenbekte. Tashkent qalasında úlken «Jeńis parkı» ashıldı, usı kúńge shekem ol jerge 2 million 200 mıńnan aslam zıyaratshılar keldi.

Akademik Marat Nurmuxammedovtıń eske túsiriwlerinde Ámiwdáryadağı Nókis menen Xojeli jaǵaları arasındaǵı qayıq hám paroxod-paromları haqqında maǵlıwmatlar bolıp, «suw ótkizgish tiykarınan eki túrden ibarat boldı; birinshisi, qalaqları bar úlken motorlı paroxod arzan hám isenimli, biraq; qaynawıtlangan dár`yadan asıqpastan, áste aqırın óter edi, ekinshisi, jeke qayıqlar olar asıqqan jolawshılardı tez alıp ótkeni menen, ondaǵılar kútpegende bolıp turatuǵın qáwipli hádiysege táwekel etken bolıp, qımbatqa túser edi. Úlken aǵımǵa iye Ámiwdáryadan ótkeriwdiń eń romantik túri, qayıqshı-darǵalarǵa tiyisli. Darǵa qayıqtıń da komandiri bolıp, onıń járdemshileri saldawshı hám eskekshiden ibarat. Darǵa-qayıqtıń kapitanı, qayıqtıń eskekshileri bolǵan eki kisi komandanı yaǵnıy matros xızmetin óteydi»¹.

Akademik Sabır Kamalov óz eske túsiriwlerinde Ámiwdárya hám Aral suw jolınıń ekinshi jáhán urısı jıllarında tutqan ornına ayırıqsha toqtalıp, óziniń frontqa suw jolı arqalı atlanganın jazıp: Ámiwdárya boylap «Turkmeniya», atlı katerge minip júrip kettik. Katerge arqa rayonlardan (Kuybıshev, Kegeyli, Shimbay, Qaraózek, Taxtakópir rayonlarınan) birimlep saylap alıńǵan ballardı mindirdi. Joqarǵı rayonlardan da (Qıpshaq, Shabbaz, Tórtkúl) hár birewinen on-onnan bala mindi. Solay etip, úsh kún joqarıǵa júzip Charjuyǵa keldik. Eki kúnnen keyin ol jerden bizlerdi poezd benen Namangan qalasına jiberdi-dep maǵlıwmat bergen².

Ekinshi jáhán urısı jıllarında dár`ya transportı xalıq xojalıǵınıń aldında turǵan wazıypalardı orınlawda óz aldına orın iyeledi. Urıstıń dáslepki kúnlerinen aq mámlekettiń pútkil xojalıǵı áskeriy turmısqa ótkerildi. Sonlıqtan suw transportı da óz jumısın birinshi náwbette áskeriy maqsetlerde islenetuǵın ilajlarǵa qarattı. Ásirese, Qaraqalpaqstan hám Xorezm oazisi ushın suw transportı tiykarǵı transport bolıp qaldı. Ámiwdárya kemeshiligi hám Qaraqalpaqsuwtrans kárxanaları jumısshıları óz aldına qoyılǵan tapsırmalardı artıǵı menen orınlawı esesinde respublikaǵa alıp kelinetuǵın júkler waqtında jetkizildi.

Urıs jıllarında Qaraqalpaqstandaǵı barlıq xızmetke jaramlı kemelerden tolıq paydalanıldı. Port hám pristan`lar dár`ya transportında ayırıqsha orın iyeledi.

Urıstıń baslanıwı menen pútkil Aral suw jolı iskerligi áskeriylestirildi. Frontqa ketken teńizshiler hám keme jámaáti ornın hayallar hám jas balalar iyeledi. Aral portı jumısshıları ózlerine júkletilgen jobalardı joqarı dárejede atqardı³. Aral teńizi arqalı suw temir jol júk tasıwı jaqsılandı, bul respublikanıń awqamınıń Evropa bólimi, Sibir` hám Qazaqstan menen ekonomikalıq baylanıslarında áhmiyetli orın iyeledi.

Aral teńizi balıqshıları da urıstıń dáslepki kúnlerinen baslap front ushın ónimler jiberdi.

¹ «Эмиўдэрья» журналы. 1998-жыл 3-саны, 5-11 бетлер.

² Камалов С. Өмирим сабақларынан...(еске түсіріўлері). Баспаға таярлаған Г.Есемуратова. Нөкіс «Илим»-2019. 13-бет.

³ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. XIX әсирдің екінші ярымынан XXI әсирге шекем. Нөкіс 2003. 266 бет

Moynaq baliq konserva zavodı 1941-jılı jumısqa túsirilip dáslepki jılı 1473 mıń dana, urıs jıllarında bolsa 20253 mıń dana shártlı banka konserva ónimlerin jetkizip berdi. Ásirese, Aral teńizi baliǵınan tayarlangan ónimler urıs maydanlarında jawıngerlerge kúsh berdi.

Urıs jıllarında orınlarda ǵalabalıq ilajlar ótkerilip, fronttaǵı áskerlerdiń perzentlerine járdem fondı dúzildi. Mısalı, Xojeli rayonında fronttaǵı áskerlerdiń perzentlerine járdem beriw ushın 95 mıń rubl` hám 1500 kg túrli ónimler jıynalıp, bunda Xojeli pristanı jumısshıları hám keme remontlaw zavodı jumısshıları jámaáti ásirese belsendilik kórsetti. Kóplegen shólkemlerdiń jámaátleri tárepinen shembilikler ótkerilip, islegen pullardıń bir bólegi áskeriy xızmetkerlerdiń perzentlerine, materiallıq járdemge mıtáj ata-analardıń perzentlerine ulıwma bilim beriw fondınan biypul ayaq kiyim hám kiyim-kenshek, mektep quralları yamasa mekteplerge qávenderlik etiwshi shólkemlerdiń járdemshi xojalıqları esabınan azıq-awqat ónimleri berildi. Áne sonday ǵamxorlıq hám itibar menen fronttaǵı áskerlerdiń perzentleri mekteplerde oqıw múmkinshiligine iye boldı.

Ámiwdárya kemeshiliginiń Xojeli pristanı 1942-jıl rejesin Oktyabr` revolyuciyasınıń 25 jıllıǵına orınlap socialistik jarıs jeńimpazı boldı.

Xojeli pristanında urıstıń dáslepki aylarında 30 hayal keme basqarıwdı úyrenip, frontqa ketken er adamlardıń ornın iyeledi. Urıs jıllarında tarawda qatar mashqalalar ámelde bolǵanlıǵın atap ótiw kerek. 1942-jılǵı navigaciya dáwirinde keme hám barjalardan ónimli paydalanıw ushın barlıq múmkinshilikler kórip shıǵıldı. «Qızıl Arvat» hám «Moynaq» barjaları Qıpshaq portına Mangıt paxta zavodı paxtaların júklew ushın keldi. Lekin «Moynaq» barjası 33 saat keshigip júklendi. «Qızıl Arvat» barjası 85 saat portta turıp qaldı. «Kirov» kemesi Mangıt paxta tazalaw zavodı jumısshılarınıń biyparqlıǵı sebepli 2 barja júk ornına 1 barja júkti alıp ketti. Kemelerdiń bos turǵan waqtı ushın mápdar kárxanalar eskertilip, ayırımlarınıń jumısı sudqa asırıldı, yamasa «Dexkanin» kemesi seksewil júklew ushın Nurbay jerine eki barjada «Ileck» hám «Burdalik» jiberilgen edi. Shımbay toǵay xojalıǵı jumısshıları ayıbı menen «Dexkanin» kemesi barjaları menen 68 saat bos turıp qaldı. Kemelerdiń biykar turıwınan kórilgen zıyan 32000 rubldi quradı. Xojeli pristanı administraciyası bul boyınsha Shımbay toǵay xojalıǵına sorawnama jiberdi.

1942-jıl may ayında mámlekette sanaat hám transporttıń barlıq zárurli tarmaqların qamtıp alǵan Pútkil awqam socialistik jarısı baslandı. Onıń dár`ya transportında baslamashıları Volga kemesazlıq kárxanası xızmetkerleri boldı.

1942-1943 jılları Aral teńizi baliqshıları mámleketke baliq tapsırıw rejesin atqara almadı. Sebebi Aral baliq tresti baliqshılıq xojalıqları materiallıq-texnikalıq qurallar, tájiriye qánigeler menen támiyinlenbegen edi. Ózbekstan húkimeti Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan kólde baliq awlap baliq sanaatın rawajlandırıw ushın “1943-jıldıń basında "Baliqshı" arteli negizinde "Nókis", "Qońırat", "Porlitaw" baliq zavodların shólkemlestirip, Ámiwdárya mámleketlik baliq trestin dúzdi.

1942-1943 jılları Aral teńizi baliqshıları mámleketke baliq tapsırıw rejesin atqara almadı.

Sebebi Aral baliq tresti baliqshılıq xojalıqları materiallıq-texnikalıq qurallar, tájiriye qánigeler menen támiyinlenbegen edi. Ózbekstan húkimeti Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında jaylasqan kólde baliq awlap baliq sanaatın rawajlandırıw ushın “1943-jıldıń basında "Baliqshı" arteli negizinde "Nókis", "Qońırat", "Porlitaw" baliq zavodların shólkemlestirip, Ámiwdárya mámleketlik baliq trestin dúzdi.

Páydalanılğan ádebiyatlar:

1. Sulaymanov S. Aral hám Ámiwdárya suw jolı tariyxı. N.2023
2. Sulaymanov S. Orol va Amudaryo suv ywllari tarixi. T.2022
3. A.P.Panabergenov. Sovetskaya Karakalpakiya v godı Velikoy otechestvennoy voynı (1941-1945g.) Nukus «Karakalpakstan», 1980. S.23
4. Kamalov S. Ómirim sabaqlarınan....(eske túsiriwleri). Baspaga tayarlağan G.Esemuratova. Nókis «Ilim»-2019. 13-bet.
5. A.P.Panabergenov. Sovetskaya Karakalpakiya v godı Velikoy otechestvennoy voynı (1941-1945g.) Nukus «Karakalpakstan», 1980. S.23